

Шабидинова З.А. –
Баткен облусу, Кадамжай району,
“Айрыбаз” орто мектебинин тарых мугалими

**Сабактын темасы: Карахандар жана чыгыш түрктөр.
Кыргызстан тарыхы. 7-класс.**

Сабактын өтүү мөөнөтү	202 - жыл.	Сабакты бекитүү:
Предметтик компетенттүүлүк	Сабактын максаты	Күтүлүүчү натыйжалар
1.Хронологиялык жана картографиялык. 2.Тарыхый - цивилизациялык 3.Этномаданий 4.Социалдык жарандык.	1. Билим берүүчүлүк: Карахандардын чыгыштагы коңшулары жана алардын маданияты жазуусу жөнүндө маалымат алышат 2. Тарбиялык: Карахандардын чыгышка карай жортуулдары жана коңшулары менен өз ара мамилелериндеги абалды аныктап, мамиле баалуулугуна тарбияланышат. 3. Өнүктүрүүчүлүк: Ошол доордогу окуялардын көрүнүштөрдүн жана процесстердин тарыхый шартталышын түшүнүп алынган маалыматтарга сынчыл ой-жүгүртүү жөндөмүн өнүктүрүшөт.	Карахандардын чыгышка жортуулунун жүрүшү жана Хотан шаарынын аймагын кандайча каратылганын билишет. XI кылымда Карахандардын ээлигине кайсы жерлер киргендигин аныктап үйрөнүшөт.
Сабактын тиби:	Жаңы теманы түшүндүрүү	
Сабактын формасы:	Жекече жана топтордо иштөө	
Сабакта колдонулуучу ыкмалар:	Суроолуу таблица, пиктографиялык класстер, презентациялык схемалар усулу, ротация усулу, блиц суроолор.	
Сабактын жабдылышы:	Ватман, скотч, маркер, Махмуд Кашгаринин сүрөтү, интернеттен алынган тарыхый сүрөттөр жана Карахандардын картасы, компьютер, таркатмалар.	
Колдонулган адабияттар	7-класстын Кыргызстан тарыхы окуу китеби, интернет булактары, карахандар жөнүндөгү кошумча адабияттар.	

Сабактын жүрүшү:

1. Уюштуруу: Улуу инсандардын сөздөрү жазылган карточкалар таркатуу жана жагымдуу маанай жаратып, сабакты баштоо. Топторго бөлүү.

2. Өтүлгөн теманы кайталап алуу. Караханиддердин жеңип алуулары деген өтүлгөн темага түзүлгөн **суроолуу таблицаны** окуучулар толтурушат.
(Таблицаны таркатма түрүндө же компьютерде иштесек да болот. Толтурууда окуучулар жоопторду далили менен жазса эң жакшы баалар коюлат)

	Негизги суроолор	Жооптору	Жоопту далилдөө
	Карахандардын мамлекеттик идеологиясы кандай эле?		
	Исламды Карахандардын расмий дини деп ким жарыялады?		
	Саманийлер менен Карахандардын өз ара жоолашуусунун негизги максаты эмне болгон?		
	Пул-и Чархийан салгылашуусу кимдердин ортосунда болуп өттү?		

2. Жаңы билим жана көндүмдөргө ээ болуу бөлүмү.

Жаңы тема: Карахандар жана чыгыш түрктөр.

Сабактын максатын балдарга түшүндүрүү.

Жаңы түшүнүктөр:

Идикут-уйгур өкүмдарларынын титулу.

Газий-ыйык казатчы.

Тат-каапыр уйгурлар.

Мугалим: Карахандар каганатынын чыгыш тарабында ислам динине кире элек түрк калктары менен чектеш болгон. Алардын бири – **Уйгур турпан идикуттугу**.

Уйгурлардын тили түркчө тилдердин бири болуп, дини буддизм жана манихейизм болгон. Башка коңушу түрк калктарынын арасында мусулман эмес уруулар жана элдер жашаган, алардын таасирдүүсү – **йабакү** эли болгон. Алар Жунгарияны жердеген мусулман эмес элдердин бири болгон. Ал эми Түбүт (тибет) эли Улуу Жибек жолу аркылуу тибеттиктер менен мусулмандар карым–катнаш жүргүзүп, Тибеттен дары-дармек алып келип турушкан.

Түркчө дурус сүйлөй албаган калк катары “Диванда” айтылган **хотандыктар** болчу. XI к башында Карахандардын чыгышында жашаган калктардын айрымдары кош тилдүү катары сыпатталат. Алар орток жазма адабий тилде жана өз диалектисинде сүйлөгөн.

Келгиле ушул Карахандардын чыгыш жагындагы элдер жөнүндө толук маалыматты китеп менен иштеп, тактап жазалы.

Топтор ватманга сызылып даярдалган **пиктографиялык класстерди** толтурушат.

1-топ. Тибет жөнүндө.

Тибеттиктер түрк тилинде сүйлөбөйт

“Диван” тибеттиктер түргөш, карлук, кыргыз элдери менен дурус мамиле түзгөн. Алтын-Көл руна жазма эстеликтеринин экинчисинде тибетке барган кыргыз элчиси жөнүндө маалымат жазылган.

Кийинчерээк Тибетте саясий бытырандылык башталып, Чыгыш-Теңир Тоо менен байланышы солгундайт.

2-топ. Хотан жөнүндө.

“Диванда” айтылган Хотандыктар түрктөшүп бараткан мурдагы тохарлардын урпагы

Тохарлар түрктөшүп баратканда бир нече чыгармалары түрк тилине которулган.

Тохарлар түркчө дурус сүйлөй албаган.

Мугалим: Чыгышта коңшу болгон ушул элдердин баар тең Карахандар кагандыгынын көп этностуу калкы менен ар тараптуу тыгыз маданий алакаларды өрчүтүп келген. Биз силер менен Карахандардын чыгышка жортуулдарынын негизги максаттарын аныктап алсак.

1. Карахандар өз ээлигин кеңейтүү максатында чыгышка, түштүк-чыгыш, түндүк-чыгышка жортуул жасап турушкан.

2. Алардын мындай жортуулдары “ыйык казат” катары сыпатталып, өздөрү үчүн адилет согуш болуп эсептелген.

3. Чынында бул чабуулдардын башкы максаты: алык–салык төлөй турган жаңы элдерди каратуу болгон.

3. Окуучулардын ишмердүүлүгүнө багытталган көндүмдөр. Презентациялык схемалар усулу.

Топтор подтемалардын таблицасын түзүшүп презентация кылышат. Ал эми бышыктоочу суроолорго жооп берерде ротация түрүндө бири-бири менен орун алмашып иштешет

1- топтун презентациясы:

Карахандардын чыгыш жактагы түрк элдерине карай согуштук жортуулдарын схемага түшүрүп презентация кылып беришет.

Уйгурларга каршы согуштар.	Хотанды ээлөө.
Уйгур Турпан идикуттугу X - XIII кылымдарда мусулман дүйнөсүнүн чыгышындагы бутпарастык-манихейлик мамлекет болгон.	1. Хк ортосунда Таримдеги Хотан аймагы отурукташкан калк маданиятынын чордону болп, Улуу Жибек жолунун бир бутагы ушул аймак аркылуу өткөн. Анда жашаган калк да улуттук жактан ар кыл болгон.
Карахандардын кошууну Иле суусунан кайык менен өтүп, мусулман түрк аскерлери уйгурлардын жерине басып келет. Мыңлакка кол салышып эрекектерин өлтүрүп жеңишке жетишкен.	2. Хотан аймагы дүйнөлүк соода үчүн абдан ыңгайлуу жерде жайгашкан. Карахандар Хотан аймагын каратып, Кадыр-хан Жусуп мусулман бийлигин орноткон. Ал 1024-жылдан тартып Карахандардын улуу каганы болгон.
Чыгыш Теңир Тоодогу Кеми -Талас жери Караханийлер мамлекети менен Уйгур өлкөсүнүн ортосундагы чек ара болуп калган.	3. Хотан аймагы Карахандарга каратылышы менен бул аймактын түрктөшүүсү жана мусулман динине өтүүсү тездеген
Йабакулардын жетегиндеги саясий ынтымакка каршы күрөш.	
1017-1018-жылдары йабакулар жетектеген согуштук ынтымакка кошулган түрк элдери Карахандар мамлекетине чыгыштан кол салышты. Аларга каршы Карахандар тараптан динге берилген жана ыктыярдуулардан он миң кишилик кол топтогон. Йабакулар (жабагы этносу) чыгыш теңир-тоолук жуңгариялык көчмөн калктардын эң согушчандары болгон. Йабакулардын жетегиндеги бул жортуул чындап эле Борбордук Азиядагы мусулман өлкөлөрүнүн шаштысын кетирген.	

2-топ. Карахандардын чыгышындагы элдерге карата жортуулдары менен чыгыш түрк элдеринин маданияты, тили жана жазуусу жөнүндөгү тарыхый маалыматтарды презентация кылышат.

Махмуд Кашгаринин “Диванында” “Тамга уруп аттарга, Уйгурдагы таттарга, Ууру кески иттерге Куштар кейиптенип (тик качырып) учканбыз”, б.а. Кархандардын уйгурларга каршы чабуулу даңазаланган.

Махмуд Кашгари Хотан калкын “түрк өлкөлөрүнөн конуш тапкан” башка калктардын бири катары сыпаттайт. Алардын өзүнчө жазуусу жана тили бар экендиги, түркчө сүйлөгөндө кыйналышаарын белгилеген.

Махмуд Кашгари Карахандар менен чыгыш түрктөрдүн кырчылдашкан согушу жөнүндө жазып, йабакулардын беги Бука-Будрач өз колун топтоп камынганын айтат. Бул Будрач Бекеч Арслан –тегин аттуу бегинин төбөлүнөн экендигин эскерет. Йабакулардын гана аскери эмес, аларга саясий ынтымакташ басмыл, чөмүл элдеринин да аскери кошулган бирдиктүү күч эле дейт.

Мусулман булактары (Утби, Ибн ал-Аср) “Кытай тараптан аттанган кол катары” учкай жазып калтырган, бул каапыр түрктөрдүн, йабакулардын Карахандарга каршы ири согуштук аракети чек ара аймагында жашаган ограк эли (уруусу) тарабынан да колго алынган. Бирок чечүүчү салгылашууларда ограктар йабаку тарабынан Карахандар мамлекети тарабына өткөнү да дастан үзүндүлөрлө айтылат:

”Агылды кызыл байрак,
Тозду кара топурак.
Жетише келип ограк,
Салгылашып калып кечиктик”.

Демек Карахандардын байрагы кызыл түстө болуп, аларга ограктын атчан аскерлери кошулганын жазат.

4. Алган билимдерди бышыктоо.

Блиц суроолор (Суроолорго топтор **Ротация** аркылуу орун алмашып жооп беришет)

Мугалим: Азаматсыңар балдар, демек жалпылап айтканыбызда XI кылымдын алгачкы отуз жылдыгында Карахандар мамлекети чыгыш, түндүк-чыгыш, түштүк-чыгыш багытында жеңиштерге жетишкен. Жети-Суу, Чыгыш Теңир –Тоонун Жунгарияга чейинки чектеш аймактары, Турпан ойдуңунун батыш жагы, Черчен, Хотан аймактары Карахандар каганатына тиешелүү болуп калды.

Блиц суроолор: Мугалим окуйт.

1. Турпан ойдуңундагы чакан мамлекет? (Уйгур идикуттугу)
2. Түркчө дурус сүйлөй албаган, “Диван” эмгегинде айтылган элдин аталышы? (хотан)
3. Мусулман элдер “тат” деп кайсы каапыр элди атаган? (уйгурларды.)
4. 1017-1018-жылдары Карахандарга чыгыштан кол салаган элдер ким эле? (йабакулардын согуштук ынтымагына кошулган көчмөн түрк элдери).
5. Карахандардын колун баштаган Арслан-тегин кимдердин мизин кайтарды? (йабакулар жетектеген чыгыш түрктөрдүн).
6. Жусуп Кадыр-хан Хотанды качан каратып алды? (XI кылымдын башында)
7. Эмне үчүн Карахандар Хотанды басып алууга ынтызар болгон? (Хотан дүйнөлүк соода үчүн абдан ыңгайлуу жерде жайгашкандыгы үчүн).
8. Карахандардын курамына кирип калган Хотандык түрк эмес этностор жөнүндө эмне айта аласыңар? (алар тилин жоготсо да, маданияты салты аркылуу Карахандар маданиятна салым кошкон).
9. Карахандарга туруктуу баш ийген түндүк-чыгыш тараптагы аймак кайсы эле? (Жети-Суу менен чектелген).
10. Мусулмандар Тибеттен эмне алып келишкен? (дары-дармек)

Мугалим: Азаматсыңар балдар, демек бүгүнкү сабакта эки топ тең өз активдүүлүгүн көрсөттү, ушул топтордун ичинен эң мыкты катышкан окуучулар силерге да ырахмат (Жыйынтык чыгарып, баалоо)

<https://kozubaeva.kg> Мугалимдерге методикалык жардам

Үйгө тапшырма: Кадыр-хан Жусуптун санжыралык (генеологиялык) жадыбалын карап окуп жана теманын акырындагы суроолорго жооп даярдап келгиле.